

אחרית דבר

מפגש וקשר בין ישראל ודתות העולם בזמננו

שראל רוזנבלט

הספר שלפניכם מבקש להציב בקדמת הבמה את שאלת היחס בין ישראל ובין דתות אחרות ואת שאלת דתיותן של אומות העולם כשאלות יסוד בזהותו של עם ישראל וייעודו ובעתיד החברה הישראלית המחפשת את מקומה בתוך המרחב האוניברסלי.

הספר מורכב אומנם מפרקים פרקים העוסקים בדבריהם של חכמים שונים לאורך הדורות אך כולם יחדיו רוקמים סיפור בתולדות ישראל מראשיתן ועד אחריתן: סיפור של חוכמה יהודית רציפה וארוכת שנים על היחס לדתיותן של אומות העולם. זהו סיפור שמצליח להתרומם ממעל למאבקים ולמלחמות בין אומות ודתות - ואף מעל האיום הפיזי והזהותי הקיים בהתחככות בין המדינה היהודית לשכניה - אך לא להתעלם מהם. זהו סיפור המבקש להביט על הסיפור האנושי הגדול מנקודת מבט אמונית כפי שזו נפרשת בנבואות התנ"ך ובחוכמתם של חכמי ישראל.

הספר כתוב בעיקרו בשפה הלכתית והגותית ונודעות לו השלכות רבות ברובדי חיים שונים. אולם בעומקו של הספר טמון מסע נפשי, מחשבתי וזהותי שכן העיסוק במחשבות על אודות אחרים מקרין באופן ישיר עלינו, ובעיקר על המפגש בין יהודי האמון על תורת ישראל לבין אדם מאומות העולם האמון על אמונות ודעות אחרות - מפגש המציף שאלות יסוד בוערות וחשובות. בדברים הבאים נבקש לתרגם את התוכנות הרבות השלובות לאורך הספר ולגבש אותן לכלל מענה לאותן שאלות.

כיצד יש להגיב לדתיות של אדם בעל דת אחרת? מה יש לחשוב עליה? האם דתות אחרות הן דתות מתחרות באופן מהותי או שמא האמונות יכולות לשכון זו לצד זו ואף לכרות ברית ביניהן? האם המשמעות של "דת אמת" היא שכל יתר הדתות הן שקר? האם מן ההכרח שישנה דת אלוהית אחת ויחידה? מה יש לחשוב ולחוש כאשר נחשפים לאופן שבו הברית החדשה ביקשה להמשיך את דבר ה' המתגלה בתנ"ך, או לסיפורי התורה ששונו ושובצו לאורך הקוראן? כיצד יש להתייחס לאותם מנהיגים שהזולת רואה בהם נביאים? האם יש לנו מה ללמוד ממנו או שמא עלינו לחוש שהוא רחוק מן האמת ולנסות לבקר אותו? מתוך כך, האם לשיח בין־דתי יש ערך כלשהו? ואולי הוא בכלל מיותר? ושמא להפך: הוא הכרחי?

כל אלו אינן בבחינת שאלות אזוטריות המטרידות קבוצת אנשים קטנה העוסקת בדיאלוג בין־דתי. במציאות חיינו במדינת ישראל ובעידן של מוביליות וגלובליזציה מתקדמת, אנו נפגשים דבר יום ביומו הן ברעיונות ותפיסות ששורשם בדתות אחרות, הן באנשים דתיים בני דתות אחרות - ומן ההכרח לגבש את מחשבותינו בסוגיה זו. בפרט נכון הדבר בחברה הישראלית שבה בכוחן של שיחות מעין אלו לתרום למאמץ הפחתת האלימות ושפיכות הדמים. באופן עמוק יותר, אלו שאלות הנוגעות בכסיס אמונתנו וייעודנו בעולם. מהו היחס בין בחירת ישראל לבין "חביב אדם שנברא בצלם"? מה מבקש הקב"ה מאומות העולם ומה תפקידנו בהקשר זה? מהו ייעודה הגדול של מדינת ישראל?

אחרית דבר: מפגש וקשר בין ישראל ודתות העולם בזמננו

השינוי המהותי עם תקומתה של מדינת ישראל

חזרת עם ישראל לאדמתו, עצמאותו המדינית, חוסנה הביטחוני של מדינת ישראל, פריחת עולם התורה והתרבות הישראלית - כל אלו מציבים את המפגש בין היהודי לבין הנוכרי בעמדה שונה לחלוטין מכפי שהייתה לאורך אלפיים שנות גלות. אין זה יהודי שפוף הירא מגירוש ואף לא־יהודי המבקש לשכון לבדד מבלי להתחשב במתרחש סביבו. זהו יהודי שתנאי חייו מסוגלים לפתוח את ליבו ותבונתו למפגש אמיתי בין אנשים ובין דתות במאמץ משותף לקידום האדם והעולם; יהודי אשר מבקש לממש את חזון השלום הגדול של נביאי ישראל. שלום זה אינו אמור רק על דרך השלילה - היינו שלא יהיו עוד מלחמות - אלא במובן הפוזיטיבי: "כִּי בֵּיתִי בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים" (ישעיהו נו, ז).

לדוגמה, מאז שנת 2000, פועלת בתוך הרבנות הראשית לישראל ועדה מיוחדת בהובלת רבנים החברים במועצת הרבנות הראשית אשר מטפחת קשרים ומקיימת מפגשים דרך קבע עם הוותיקן, עם הכנסייה האנגליקנית, ולאחרונה גם עם נציגים מוסלמים שונים. מפגשים אלה עוסקים בשאלות חברתיות ואתיות בווערות שעל סדר היום העולמי. כהמשך לכך, מן הראוי שמאה השגרירויות והקונסוליות של מדינת ישראל הפזורות ברחבי העולם ינסחו - וינכיחו - את סיפורה של מדינת ישראל כסיפורו של עם יהודי עתיק יומין לא רק בעבור הגנה על ריבונותו בארצו, אלא גם כרצון כן לתרום מחוכמתו וניסיונו לעולם כולו. בנוסף, ישנם ארגונים שונים שפועלים בשטח ומפגישים בין מנהיגי דת מכל המגזרים הן ברמה הארצית, הן ברמה העולמית. אֵל לנו לראות כל זאת כהכרח שנכפה עלינו בשל המציאות הביטחונית או מחמת מצב העולם ככפר גלובלי. עלינו לשוב על יוזמות אלו כמוצאי שלל רב שכן כל אלו עשויים להיות חלק משזירה מחודשת ונכונה של מרקם היחסים בין ישראל והאנושות. את הייעוד הגדול של אברהם אבינו, "וַיִּבְרָכֵךְ בְּכָל מְשִׁפַּח הָאָרֶץ" (בראשית יב, ג), אין להבין רק כעניין סגולי־מטפיזי אלא

ושמו אָחַד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

כברכה העוברת בדיאלוג ובמפגש פנים אל פנים. זאת ועוד, המפגש עצמו בונה את קשרי האחוה שעל בסיסם ישנו פוטנציאל של למידה, של צמיחה, ואם זוכים - גם של שיח ביקורתי ונוקב שמיוסד על כבוד הדדי. בעבור הרמב"ם, יהיה זה הצו של שמיעת האמת ממי שאמרה; בעבור הרב סולובייצ'יק יעורר הדבר הבנה טובה יותר של אופן ההתמודדות עם אתגרי השעה והדור; ואילו בעבור הראי"ה קוק מדובר גם ביכולתנו ללמוד ולהבין טוב יותר את תפקידו של עם ישראל וברכתו בעולם:

מכל הזרמים הרוחניים השונים שבחללו של עולם האנושי, נמצא שורש בכנסת ישראל [...] ובגלל זה אי אפשר כלל שנעלים עין מכל זרם, בבאנו לברר את כח הרוחני של כנסת ישראל, "הכלה", "דכלילא מכל גוונין".¹

הדרך לצמיחה והבנה טובה יותר של עבודת ה' של כנסת ישראל תגיע על ידי פקחת עין ועל ידי הכרה ומפגש בזרמים שונים של הרוח שנמצאים בחללו של העולם האנושי, באשר הם עשויים לבטא את האמת האלוהית השלמה יותר. אצל הרב יהודא אשכנזי, מניטו, הדיאלוג הבינ־דתי הוא הדרך לאחד את מידותיו של הקב"ה כפי שהן מתגלות בעולם ולתקן את "משוואת האחוה" - תיקון חטא קין והבל.

המפגש הבינ־דתי מנקודת המבט של חכמי ישראל

ראינו כי מקורה של העמדה הרווחת, שלפיה אין לגיטימציה לייסוד דת שאיננה דת ישראל, מצוי בשיטתו המקורית והייחודית של הרמב"ם וכי היא עומדת כנגד דעתם של כמה מחכמי ימי הביניים המוקדמים כמו רבי נתנאל פיומי ורבי יהודה הלוי שלשיטתם עצם קיומן של הדתות הוא מבורך. הרמב"ם, לעומת זאת, מברך על מסעו של האדם

1. שמונה קבצים, קובץ א, פסקה כו.

אחרית דבר: מפגש וקשר בין ישראל ודתות העולם בזמננו

הפרטי אחר האלוהים ורואה בעין טובה את הגוי שמבקש דרך תורת משה לקיים אפילו יותר משבע מצוות בני נח - כמי שאינו מצווה ועושה; אוזנו כרויה תמיד ללמוד חוכמה ומדע ולשמוע את האמת ממי שאמרה - ועם זאת יחסו של הרמב"ם לדתות ממוסדות אמביוולנטי. מחד גיסא, בהתפתחותן של הנצרות והאסלאם הוא רואה את יד ההשגחה האלוהית, משום שהן מפיצות תודעת התגלות ומשיחיות; ומאידך גיסא, הוא שולל אותן באופן קטגורי במישור המהותי שכן לדידו לא תיתכן התגלות המחייבת דת מלבד נבואת משה.

בסיטואציה של מפגש ושיח, המחשבה הדיאלקטית של הרמב"ם מאתגרת מאוד - מבחינה אינטלקטואלית ומבחינה רגשית - הן בעבור היהודי הן בעבור בן שיחו. קשה עד מאוד להיות קשוב וסקרן מתוך רצון לשמוע את האמת ממי שאמרה, כאשר במכמני הלב מקננת המחשבה שדתייתו של האדם לחלוטין איננה לגיטימית, שהנביאים שהוא מאמין בהם הוליכו אותו שולל ושכתבי הקודש שלו בטעות יסודם. ואם נכון הדבר אצל היהודי, קל וחומר אצל זולתו שלא ישמח להפגין את חוכמתו כאשר מזלזלים בה ומבטלים בכוח את אמונתו. זאת ועוד: שאלה שעולה בעקבות דברי הרמב"ם היא אם נכון להציף ולספר על עמדה זו או שמא זוהי תוכנה שיש להשהות כעת מהשיח ולו מחמת התועלת המעשית שעשויה לצמוח: בעבור היהודי, ללמוד מן האמת שעשויה להיות טמונה אצל זולתו ולכרך על בקשת האלוהים שלו; ובעבור הגוי, אולי תיפתח כך הדרך לאמת שמחזיק היהודי. ומצד שלישי, שמא פתיחת נושא תיאולוגי כה מובהק תוליך בהכרח להתנגשות חזיתית. ייתכן שמתוך הבנת הדיאלקטיקה של הרמב"ם וכן בעקבות הסכנה האמורה, תמך הרי"ד סולובייצ'יק בזמנו בדיאלוג בין-דתי עם אנשי דת נוצרים רק בנושאים של אתגרי השעה והדור ולא בעניינים תיאולוגיים.²

2. עיינו במאמרו "Confrontation", *Tradition*, 6:2 (1964), pp. 5-29. המאמר תורגם לעברית תחת השם "ממעמקים" ונדפס בתוך הספר דברי הגות והערכה, ירושלים: ספריית אלינר, תשמ"ג.

ברם, מפגש ושיח בין-דתיים עשויים להיות שונים לחלוטין מנקודת המבט של המסורת ארוכת השנים המוצגת בספר זה - שראשיתה בפרקי בראשית ובחירת ישראל וייעודו על פי חזון הגאולה של הנביאים, והמשכה בסוגיות התלמוד ובדברי גדולי חכמי ישראל לאורך הדורות, עד הראי"ה קוק, מניטו והרב זקס. לצד ביקורות שונות ומגוונות על תכנים שונים שבקרב הדתות השונות, אנו מוצאים במקורות אלו כי מציאותן של דתות אחרות היא כמעט מובנת מאליה. לפי ריה"ל, פעולתן של הדתות השונות להכרה באל ולתיקון החברה והאדם היא מבורכת. זאת ועוד, העובדה שעל פי ר"י אלבו והראי"ה קוק, דתיותו של הזולת עשויה להיות גם "אלוהית" ולא רק לגיטימית ומבורכת; שעל פי רבי נתנאל פיומי, נביאי הדתות הללו עשויים להיות מנהיגים שזכו להשראה ממרום; ושעל פי ר"י עמדין, כתבי הקודש של הנצרות מלאים בתכנים חיוביים שמתאימים לנפשם של מאמיניה - כל זאת משנה לגמרי את מסגרת המפגש והדיון. ליבו של אדם יכול להיות פתוח וקשוב למלוא קומתו של הניצב מולו שכן דתיותו לא רק שאיננה מאיימת עליו אלא שהיא התשתית המחברת ביניהם והיא זו שעשויה לקדם את אותם ערכים ואף שאיפות גאוליות שהיהודי עצמו אוהז בהן. לפי תפיסתו של רבי נתנאל פיומי, וגם אליבא דהרב קוק, יהודי יכול להכיר בכך שמייסדי הדתות הגדולות זכו להערת רוח ממרום גם אם מדרגת רוח זו, לפי הראי"ה, נמוכה באופן ניכר ממדרגתם של נביאי ישראל. בשיח יהודי-מוסלמי יש לאמירה זו השפעה רבת משמעות.

ההיחשפות לאופן שבו הברית החדשה ביקשה להמשיך את דבר ה' המתגלה בתנ"ך ולסיפורי התורה בקוראן ששנונו בשיטתיות עשויה להיות קשה בעבור היהודי המאמין. ברם, דרכם של רבי נתנאל פיומי, ר"י עמדין ומניטו פותחת צוהר לחשוב על תופעה זו באופן אחר לחלוטין: לא מנקודת מבט של איום, עיוות האמת או "הפרת זכויות יוצרים" אלא מהבנה ששינויים אלו נעשו מתוך התאמה לסוג האנשים שספרים אלו פונים אליהם - ודווקא על בסיס זה לשקף את אותם מקומות שלגביהם ישנה מחלוקת נוקבת. אדרבה, בעבור רבי

אחרית דבר: מפגש וקשר בין ישראל ודתות העולם בזמננו

נתנאל פיומי תופעה זו של כתבי הקודש מביאה לחיזוק האמונה, שכן תורת ה' משמשת השראה בעבור מיליארדי בני אדם מסביב לעולם. על פי ה"באר היטב" ומהר"ן חיות, דווקא אדיקותם הדתית של הנוצרי והמוסלמי היא זו שמגדירה אותם כחסידי אומות העולם. בעל "תשובה מאהבה" הדגיש שבכך הם בפועל עושים רצונו של מקום. בעל "הכתב והקבלה" הרחיב את היחס החיובי באומרו שלאומות כאלו, כאשר הן עוסקות בדתן, התכוון רבי מאיר כשקבע כי "אפילו נכרי ועוסק בתורה שהוא ככהן גדול". הרב גוטמאכר משלים זאת בקובעו כי יש להתפלל בעד הצלחתן ושלומן של אותן אומות ודתות ללא תלות באינטרסים שלנו.

דומה כי לשפת האחוה של המאירי ומניטו ישנה השפעה דרמטית על המפגש הבין-דתי. היא עשויה לשנות את התשתית הנפשית המטרימה את השיח האינטלקטואלי ולתווך אותו כוויכוח "בתוך המשפחה". הניסיון מלמד כי ויכוחים פנים-משפחתיים עלולים להיות צורמים יותר, ובכל זאת יש בהם פוטנציאל אחר. כאשר אדם מתווכח עם מישהו בדיעה כי אחיו הוא ושהיעוד שניתן להם מאת ה' הוא כריתת ברית שתוביל לקידום העולם ולגאולתו, המוטיבציה לעצם המפגש, כמו גם מסגרת המפגש והדיאלוג, עשויות להיראות אחרת לחלוטין מאשר מפגש עם אדם זר או במסגרת משחק-דיון סכום-אפס שניצחונו של אחד בו הוא בהכרח הפסדו של האחר.

אחד הדגשים המשמעותיים שהוסיפו הרב קוק ומניטו בעקבותיו היה יצירת המבנה האורגני של הדתות כולן שבמרכזו ישראל, המשמשים כעין ספירת תפארת המקשרת את כל הספירות האלוהיות. לפי דרך זו יש לומר כי כינון תשתית שיח ומפגש בין הדתות השונות הוא אינטגרלי לשיטתם ומהותי ליעודו של עם ישראל בעולם - שכן המטרה הראשונה במעלה של בניית מערכת זו איננה עריצות וכבוד אלא לאחד את המידות האלוהיות ולרקום את משוואת האחוה שתאפשר תיקון והתקדמות. המבנה האורגני של אומות העולם ודתות העולם מוביל לכך שתמיד ישנו צורך בקשר בין כל החלקים שמרכיבים אותו. החשיבה הביקורתית המאפיינת

את שניהם מתאפשרת רק על בסיס התשתית הדיאלוגית. אם כנים הדברים, הרי שלפי הראי"ה ומניטו, המפגש והשיח הבינ־דתיים אינם רק אפשריים מנקודת מבטה של מחשבת ישראל אלא הם הכרחיים. הספר שלפנינו מתחיל באדם הראשון ומסתיים בדורנו ומבקש להפוך את הרגע הזה להיות החוליה הבאה בסיפור. השאלה הנוקבת שעומדת אפוא לפתחנו היא: האם נצליח לממש את מה שייעד לנו הקב"ה דרך נביאיו וחכמיו לאורך כל הדורות?

אכן, מציאות חיינו סבוכה. אלפיים שנות גלות ומאה שנים של מלחמה על קיומנו בארץ ישראל בעיקר נוכח מדינות וארגונים מוסלמיים גורמים לרבים לפתח חשדנות וסלידה - ואף שנאה - כלפי דתות אחרות. אך טבעי הוא שנראה התפתחות של שפה דתית הטוענת שנאמנות יהודית לתורת ישראל אמורה להביא להתנגדות לקיומן של דתות אחרות. אך כפי שלימדנו הרב קוק, זוהי תפיסה המתנחלת בליבו של "ההמון" מתוך "קלות דעת לאמונה", אולם היא איננה משקפת את עומק החוכמה והאמונה השלמה.

בלב תקופת רדיפות היהודים בימי הביניים לימד אותנו המאירי כיצד לראות את התמונה השלמה ולהצליח לסמן את נקודות האור, את אותם אנשים שאיתם אפשר - ואף נכון - לרקום שכנות טובה, וגם לראות את ההתקדמות שחלה בקרב התרבות והדתות ביחס לדתות האליליות בתקופת חז"ל. גם עלינו מוטלת החובה לראות את השתנות הטבעים: את השינוי הדרמטי ביחסו של הוותיקן לעם ישראל ומדינת ישראל ואת מרקם היחסים ההולך וגובר עם מדינות ערב המיוסד דווקא על המורשת המסורתית המשותפת.

האם נצליח להעמיק את זהותנו ולהתחבר לייעודנו? האם נייענה לצו הנגזר מבירור האמונה היהודית ונדע לברך כראוי על ההיבטים החיוביים בזהותן הדתית של אומות העולם? האם חוזקה של מדינת ישראל יהא רוח גבית גם לפעולות המבקשות לשקם את משוואת האחוזה - ולא רק לרווחה ביטחונית וכלכלית? האם נשכיל לנתב את אותה משוואת אחווה למיגור שפיכות הדמים ודאגה לכל האוכלוסיות

אחרית דבר: מפגש וקשר בין ישראל ודתות העולם בזמננו

בשטחי ארץ ישראל? האם דווקא מתוך חיינו על אדמתנו, יהיו תורת ישראל וחכמיה אור לגויים וברכה לכל משפחות האדמה?
אנו מאמינים שהתשובה לכל השאלות הללו היא חיובית. שאלות אלו אינן פריבילגיה או בגדר רשות; הן קשורות בנשמת אפה של כנסת ישראל ולייעודו הגדול-יותר של עם ישראל בעולם. ומי יודע אם לעת כזאת הגענו למלכות.

"Love of all existence fills the heart...the devout among people...hope for the happiness of all, wish for the light and joy of all...when they come among the dwellings of humanity, and they find divisions of nations, religions, sects, and opposing ambitions, they try with all their might to include everything, to unite and bring together."

(Rabbi Abraham Isaac Kook, *Shemonah Kevatzim* 1:101)

Ohr Torah Stone is tremendously grateful to generous donors who are enabling us to build a shared future of connection and mutual respect through two pioneering interfaith programs: The Blickle Institute for Interfaith Dialogue and The Beit Midrash for Judaism and Humanity.

The Blickle Institute for Interfaith Dialogue

The Blickle Institute for Interfaith Dialogue trains Blickle Fellows, who are senior Jewish educators, organizational and community leaders, to build greater inter-religious understanding. Through participation in an intensive, yearlong program in which fellows meet Jewish, Christian and Muslim leaders, they explore the three faiths' approaches to interfaith dialogue and ways they can work together to advance respectful dialogue across Israeli society.

Thank you to Lisbeth and Karl-Hermann Blickle for your very generous support of The Blickle Institute for Interfaith Dialogue.

The Beit Midrash for Judaism and Humanity

The Beit Midrash for Judaism and Humanity was launched to engage in the first-ever research and preparation of *halakhic* (Jewish legal) literature relating to Judaism's perception of world religions, the spiritual and material responsibility of the Jewish people to the nations of the world, and the treatment of minorities in a modern State of Israel where, for the first time in 2,000 years, the Jewish people are sovereigns in their own country.

Thank you to the following donors for supporting the Beit Midrash for Judaism and Humanity:

The Applebaum Foundation, Inc.

Dr. Michelle Friedman and Benjamin Belfer

Dr. Monique and Mordecai, z"l, Katz

Gloria Harris

Jeff and Jodi Harris

Danielle and Jeffrey Wild